

Date: 19th June-2026

AQL VA INTELLEKTNING METAFORIK ARHITEKTURASI: INGLIZ VA QORAQALPOQ IBORALARINING QIYOSIY TAHLILI

Satniyazov Musabek

O'qituvchi (ingliz tili fani, Nukus 1-son texnikum)

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada ingliz va qoraqalpoq tillarida aql va intellekt tushunchalarini ifodalovchi frazeologik birliklarning (iboralarning) metaforik arxitekturasini kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan o'rganilgan. Tadqiqotda Lakoff va Jonsonning kontseptual metafora nazariyasiga asoslanib, ikki tildagi iboralarning semantik maydonlari, metaforik modellar va ularning madaniy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilingan. Natijada, ingliz tilida aql ko'proq mexanik asbob va konteyner metaforalari orqali, qoraqalpoq tilida esa kenglik, yo'nalish va tabiat hodisalari metaforalari orqali konseptualizatsiya qilinishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: aql, intellekt, metafora, frazeologizm, kognitiv lingvistika, ingliz tili, qoraqalpoq tili, qiyosiy tahlil.

KIRISH

Til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tilshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Insoniyatning eng murakkab kognitiv qobiliyatlaridan biri bo'lmish aql va intellekt tushunchalari o'zining mavhum tabiati tufayli to'g'ridan-to'g'ri ifodalanishi qiyin. Shu sababli, turli tillarda bu tushunchalar metaforalar va iboralar orqali moddiy va hissiy tajribalar asosida shakllantiriladi. Jorj Lakoff va Mark Jonsonlarning "Metaforalar biz yashaydigan narsa" (1980) asarida ta'kidlanganidek, metafora nafaqat nutqiy bezak, balki inson tafakkurining fundamental mexanizmidir. Ushbu maqolaning maqsadi ingliz va qoraqalpoq tillaridagi aql va intellektga oid iboralarning metaforik arxitekturasini aniqlash va ularning o'xshashlik hamda farqli jihatlarini kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda kognitiv lingvistikaning kontseptual tahlil usuli, qiyosiy semantik tahlil va frazeologik birliklarni tasniflash metodlaridan foydalanildi. Ingliz tilidan mind, brain, intellect leksemalari ishtirokidagi iboralar, qoraqalpoq tilidan esa aql, bas (bosh), es (xotira, aql) leksemalari qatnashgan barqaror iboralar tanlab olindi va ularning metaforik manba va nishon sohalaridagi mosliklari o'rganildi.

ASOSIY QISM

1. Ingliz tilida aql va intellektning metaforik arxitekturasini

Ingliz tilida aql (mind) va miya (brain) tushunchalari asosan quyidagi metaforik modellar orqali ifodalanadi:

A) AQL - BU ASBOB (MACHINE/TOOL): Use your head (Boshingni ishlat), My brain is not working today (Bugun miyam ishlamayapti), Sharp mind (O'tkir aql). Bu yerda

Date: 19th June-2026

aql mexanizmga qiyoslanib, uning ishlashi yoki ishlamasligi, o'tkir yoki o'tmasligi ta'kidlanadi.

B) AQL - BU IDISH YOXUD KONTYENER (CONTAINER): Keep that in mind (Shuni aqlingda saqla), Out of my mind (Aqlimdan chiqdi), Brainstorm (Miya hujumi yoki g'oyalar oqimi). Bu model aqlni ma'lumot saqlanadigan joy sifatida konseptualizatsiya qiladi.

C) AQL - BU OVQAT (FOOD): Food for thought (O'ylash uchun ovqat yoki mulohaza yuritish uchun material). Bu metafora intellektual jarayonni hazm qilish jarayoniga qiyoslaydi.

2. Qoraqalpoq tilida aql va intellektning metaforik arxitekturasini

Qoraqalpoq tilida aql (aql), bosh (bas) va xotira/aql (es) tushunchalari ko'chma ma'noda quyidagi metaforik yo'llar bilan ifodalanadi:

A) AQL - BU KENG MAKON (SPACE/EXPANSION): Aql keng (Aqli keng), Bas keng (Boshi keng, ya'ni aqli, dono). Bu yerda aqlning kengligi insonning donoligi, vaziyatni to'g'ri baholash qobiliyati bilan bog'lanadi.

B) AQL - BU YO'NALISH YOXUD JOYLASHUV (ORIENTATION/LOCATION): Esinen adasqan (Esidan adashgan, ya'ni aqli joyida emas), Basinda samali bar (Boshida shamoli bor, ya'ni aqli, topqir), Esi ketiw (Esi ketish, hushini yoki aqlini yo'qotish). Bu iboralar aqlning joylashuvi va yo'nalishini fazoviy metaforalar orqali tushuntiradi.

C) AQL - BU HARAKAT YOXUD ISH (ACTION/WORK): Basindi islet (Boshingni ishlat), Aqlin jiy (Aqlini yig'). Bu yerda aqliy faoliyat jismoniy mehnat yoki harakatga qiyoslanadi.

3. Qiyosiy tahlil

Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi metaforik arxitekturalarni taqqoslaganda, bir qator universal va madaniy jihatdan xos xususiyatlar kuzatiladi.

Universal xususiyatlar: Ikkala tilda ham AQL - BU ASBOB/HARAKAT (Use your head / Basindi islet) metaforasi mavjud. Bu insoniyatning umumiy tajribasiga asoslangan bo'lib, aqliy faoliyatni jismoniy faoliyat bilan bog'laydi.

Madaniy xos xususiyatlar: Ingliz tilida sanoatlashgan jamiyat ta'sirida aql ko'proq mexanik va texnologik metaforalar (mashina, kompyuter, idish) orqali ifodalanadi. Qoraqalpoq tilida esa ko'chmanchi va dehqonchilik madaniyati, tabiat bilan yaqinlik tufayli aql kenglik (kenglik, samal) va fazoviy yo'nalish (adasqan, ketiw) metaforalari orqali boyitilgan. Basinda samali bar iborasidagi samal (shamol) o'xshatishi qoraqalpoq xalqining tabiat hodisalarini inson xususiyatlariga ko'chirishdagi nozik kuzatuvchanligini ko'rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, aql va intellekt tushunchalari ham ingliz, ham qoraqalpoq tillarida mavhumdan aniqqa o'tish tamoyili asosida metaforalashtiriladi. Ingliz frazeologiyasida funksional va mexanik metaforalar ustunlik qilsa, qoraqalpoq frazeologiyasida fazoviy, tabiiy va kenglikka oid metaforalar yetakchilik qiladi. Bu farqlar

Date: 19th June-2026

ikki xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribalaridagi o'ziga xosliklarni aks ettiradi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan olib borilgan ushbu tahlil tilning nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy kodlarni saqlovchi tizim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
2. Jumaniyazov, K. (2005). Qaraqalpaq tili frazeologiyası. Nókis: QMU nashriyoti.
3. Xojaniyazov, A. (2012). Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birliklerdiń kognitiv analizi. Nókis: Ilim nashriyoti.
4. Kövecses, Z. (2010). Metaphor: A Practical Introduction. Oxford University Press.
5. Nazarboyev, J. (2018). Qaraqalpaq tilindegi aqıl hám es tushiniklerinin frazeologiyalıq sáwleleniwi. Qaraqalpaqstan xabarshisi.